

Takácsy Márta – Nikolics Lilla

A belsővé vált nőgyűlölet

Bevezetés

A 2021-es évben, a pandémia okozta lezárások második évében számos olyan esemény történt, amelyek átformálták a világról, kapcsolatainkról és a társadalmi viszonyokról alkotott elképzeléseinket. Talán éppen ezért is maradt emlékezetes Sue Einhorn ebben az évben elhangzott „Foulkes Lecture” előadása¹, melyben a nőgyűlölet jelenségére mutatott rá. Fontosnak tartjuk, hogy ezt az égetően aktuális problémát minél több szempontból, rétegeiben és kontextusában megvizsgáljuk.

A mizogínia komplex jelenség; egy része a társas tudattalanban lévő viszonyulásrendszer, melynek megnyilvánulása a nőkkel szemben támasztott társadalmi előítéletek számos formájában megjelenik. Emellett egyéni viszonyulás, sajátnak megélt, tudatos és tudattalan elemeket is tartalmazó élmény. Mélyen beágyazott, strukturális és pszichodinamikai jelenség, amely a nők közötti kapcsolatokban, az anyaság megélésében, a női testhez való viszonyban, sőt a terápiás csoportok dinamikájában is megjelenik. A nőgyűlöletet – különösen annak internalizált formáit – nem csupán férfiak gyakorolják a nőkkel szemben, hanem gyakran maguk a nők is egymás felé, egy olyan belső logika mentén, amelyet a patriarchális társadalmi rend termel újra, generációkon át (Einhorn, 2021; Manne, 2017).

Jelen tanulmány a nőgyűlölet különböző pszichés, interperszonális és társadalmi rétegeit vizsgálja. Különbőféle megnyilvánulásain keresztül a témáról gondolkodó analitikus és csoportanalitikus szerzők magyarázóelvéit is számba vesszük, kitekintve az interszekcionalitás szempontjaira. Olyan példákon keresztül mutatjuk be a jelenséget, mint a női hang elnyomása a nagycsoportban, az anyai áttétel megjelenése a terápiás csoportban.

Nagy dilemmát okozott a tanulmány írása során a fogalom használata. A nőgyűlölet erős szó, ezért használata elutasítást, belső tiltakozást is kivált, sőt a jelenség árnyalásának vágya is gyorsan meg tud jelenni alkotóban és olvasóban

¹ 44. Foulkes Lecture Study Day, 2021. máj. 22. https://www.youtube.com/watch?reload=9&v=w_ksRUCu49k

egyaránt. Mégis arra jutottunk, hogy fontos terminus technicusként használni a fogalmat, amely képes a tanulmányban kifejtett jelenség ezerféle rétegét sűríteni. A szóban a nő a „női minőségre” is utal, mely mindannyiunkban ott van, a gyűlölet pedig azt a zsigeri viszonyulást ragadja meg, melynek főként tudattalan aspektusai hangsúlyosak, ezért nem fejezi ki azt az utálat vagy ellenérzés.

A nőgyűlölet pszichodinamikai és társadalmi gyökerei

A gyűlölet mint többes szám első személyű érzés

Ahhoz, hogy minél szélesebb képet kapjunk a nőgyűlölet természetéről, érdemes a gyűlölet kérdését társas kontextusba helyezni. Az ugyanis túlmutat az egyéni pszichológiai kereteken – kollektív, erkölcsi és politikai dimenzióban értelmezhető (Moss, 2021). A gyűlölet közösségi aktus, amelyet nem pusztán „valaki” érez „valaki más” iránt, hanem egy „mi” cselekszik egy „ők” ellenében. A gyűlölet nem csupán affektív válasz vagy irracionális kitörés, hanem gyakran tanult, közvetített, intézményesen támogatott és jutalmazott érzelmi rendszer, amelynek célja a közösségi identitás megszilárdítása. A gyűlölet ugyanis strukturál: elválaszt „minket” „tőlük”, határt húz, és az identitást gyakran éppen azáltal alakítja ki, hogy mik *nem* akarunk lenni. Aki tudja, kit kell gyűlölni, tudja, hová tartozik.

Ebbe a gondolatba sűríthető bele a gyűlölet identitás- és közösségformáló képessége is (Moss, 2021). A gyűlölet ezen formája – melyet Moss öröklött gyűlöletként jellemez – talán leginkább a társas tudattalan koncepciójában érthető meg (Hopper és Weinberg, 2011). A társas tudattalan nem pusztán individuális, hanem társadalmi minták halmaza, amelyek generációkon át, „tacit módon”, öröklődnek. Ez az alapmátrix része, hatással van gondolkodásunkra, kapcsolódásaink természetére. A gyűlölet később kifejtett árnyalatai és az interszekcionalitás is itt aktiválódik. Ez a gyűlölet, hatalom, stb. élmény megelőzi az egyéni élményt: vagyis az emberek gyakran már azelőtt megtanulnak gyűlölni bizonyos csoportokat, hogy bármilyen személyes élményük lenne velük. Mélyen beágyazódik a pszichés és társadalmi szövetbe, és nehéz megszabadulni tőle nemcsak az egyén szintjén, hanem társadalmi struktúrákban is (Moss, 2021; Hopper és Weinberg, 2011). Mindemellett ez a társas élmény, megadva a hovatartozás érzését, csökkenti a magányból fakadó rettegést, megadja a „mi”-érzését (Turquet, 1975), ezáltal felszabadító, örömteli állapotokba juttat.

A nőgyűlölet esetében vajon ki lesz a „mi” és az „ők”? Hogyan magyarázható, hogy a jelenség nők és férfiak, nők és nők között egyaránt megjelenik?

A nőgyűlölet megjelenési formái

A nőgyűlölet nem egyetlen térben vagy formában jelenik meg, hanem különböző társadalmi színtereken bontakozik ki, mindegyiken más-más retorikai és szimbolikus eszközökön keresztül (Harris, 2021). Az alábbiakban bemutatjuk, hogyan jelenik meg társadalmi szinten, a jog, a média, a tudomány területén, a munkahelyeken, az iskolában, családban és barátságokban és végül saját belső világunkban.

A jog nyelvezete – különösen a büntetőjog és a családjog területei – gyakran járul hozzá a női tapasztalatok hiteltelenítéséhez. A szexuális erőszakkal kapcsolatos ügyekben a nők tanúvallomásait gyakran megkérdőjelezzik, morálisan relativizálják vagy trivializálják, bagatellizálják. Az olyan kérdések, mint „Mit viselt?”, „Miért ment oda?”, „Miért nem mondta korábban?” retorikailag és jogilag is a nő szavahihetőségét ássák alá, és a felelősséget is gyakran az áldozatra hárítják. A kérdések szemantikai szintjének átgondolása rávilágít a mögöttes tartalom társas-társadalmi elemeire, melyek jó része tudattalan. Így válik pl. a „Mit viselt?” kérdés egyszerű leíró választ kívánó érdeklődés helyett váddá. Ok-okozati kapcsolatot feltételez a nő által kiválasztott ruházat – az abban rejlő csábítási szándék – és az esemény között. A tudattalan komponens, a mögöttes nőgyűlölet feltárásához az agresszorral való azonosulás, az irigység és az ösztönkésztetések elhárításainak egyéb formáinak részletes vizsgálata vezet.

A médiában is tetten érhető a nőgyűlölet működése: a nőket tárgyiasító, szexualizáló, infantilizáló vagy démonizáló nyelvi és vizuális klisékkel. A nők gyakran kettős mérce alá esnek: ha határozottak, agresszívnek titulálják őket; ha érzelmesek, hisztérikusnak. Az egyik legmeggrázóbb hazai példa Renner Erika esete, akit támadója – egy volt partnere – elkábított, majd lúggal roncsolta a nemi szervét. Erika később úgy nyilatkozott, hogy a fizikai támadás feldolgozása könnyebb volt neki, mint az igazságszolgáltatás, egészségügyi ellátás, a társadalom és a média részéről tapasztalt ellenséges és elutasító attitűd, amit joggal nevezett intézményi árulásnak. Az ő története minden ponton rávilágít a nőgyűlölet jelenlétére és működésére a magyar társadalomban (Patakfalvi, 2025).

A közösségi médiaplatformok tovább erősítik a nőgyűlölet belsővé tett mintázatait, különösen a fiatal lányok körében. Az Instagram, TikTok vagy Snapchat uralkodó vizuális kultúrája a női testet fogyasztható tartalomként tárja a nyilvánosság elé, az értékelést pedig a megjelenés, a követők és a like-ok száma adja. Ez a külső megjelenésre épülő elvárásrendszer egy hiperfeminin normarendszert kényszerít a fiatal lányokra, amelyben a női test és a személyiség termékké válik. A lányok közötti rivalizálást erősíti, hogy az állandó láthatóság által összehasonlíthatóvá válik az életmód, a párkapcsolat, a népszerűség. A külső visszajelzésekre épülő énkép sérülékenysége, a fiatal lányok egymás közti rivalizálásának felerősítése könnyen talaja lehet a belülről jövő nőgyűlöletnek.

A lányok közötti bullying és agresszió jellemzően rejtett formákban, relációs eszközökkel történik: pletykával, kiközösítéssel, megszégyenítéssel és társas státusz manipulációval. A társadalmi elvárás, hogy a lányok kerüljék a nyílt konfliktusokat és

fenntartsák a harmonikus kapcsolatok látszatát, indirekt agresszióra készíteti őket. Bár a felszínen kevésbé látványos, az érintettek számára mély lelki sebeket okozhat: az áldozatok gyakran küzdenek alacsony önértékeléssel, szorongással, társas izolációval és öngyilkossági gondolatokkal (Irwin és King, 2018).

Az akadémiai térben a nőgyűlölet gyakran rejtett, nehezen tetten érhető formát ölt: például a női kutatók munkáit ritkábban idézik, megkérdőjelezzik szakmai tekintélyüket, vagy olyan nyelvi kódokat alkalmaznak, amelyek kizárják a női tapasztalatokat. A filozófiában, a nyelvészetben vagy akár a lelki folyamatok leírásában gyakran a férfi élmény az univerzális referencia (Harris, 2021).

A munkahelyi hierarchiában a nőgyűlölet gyakran verbális és nonverbális aktusokban nyilvánul meg: a nők ötleteit figyelmen kívül hagyják, vagy később férfi kollégák mondják el ugyanazt nagyobb figyelmet és elismerést kiváltva. Ezek a gyakorlatok rögzítik a nemi alapú hatalmi viszonyokat. Itt ismét hangsúlyoznánk, hogy ezek a jelenségek nemtől függetlenül előállnak. Vagyis nem csak férfiak tartják a példaként felhozott helyzetben érvényesebbnek a „férfi hangot”.

A magánélet sem mentes a jelenségtől, ahol a kontroll és az alárendelés gyakran a szeretet vagy gondoskodás nyelvezetébe csomagolt. A női hang gyakran nem autonóm hangként jelenik meg, hanem alárendelődik a családi szerepelvárásoknak (anya, feleség, szolgáló stb.). A női barátságok – amennyire lehetnek megtartó erejűek – éppúgy adhatnak terepet a nőgyűlölet belső mintázatainak újrajátszására is. Sok nő életében nem a férfiak, hanem a más nők – barátnők, nővérek, anyák – általi elárultság élménye a legfájdalmasabb (Einhorn, 2021). Már gyerekkorban, a játszótéren is megjelenik a státusz, hovatartozás, kinézet, ruházat, osztály és etnikum szerinti rangsorolás. A legjobb barátnő szerepért folytatott küzdelem gyakran a női versengésnek, rivalizálásnak, önbizalomvesztésnek ad szocializációs terepet – mindannak, amit később a belső struktúra, a „belső kritikus kórus” fenntart (Einhorn, 2021).

Természetesen még számos más területen is felfedezhetjük a jelenség nyomait, gondoljunk csak a szőke nők viccekre, a női autóvezetőkre, stb.

A jelenség nemcsak a fenti társas szinteken, de saját magunkban is fellelhető. A tanulmány szerzőiként a témával foglalkozva saját magunkban is megvizsgáltuk a jelenség nyomait. Mindketten olyan családban nőttünk fel, ahol elsősorban nők neveltek, és vettek minket körül: anyák, nagymamák, nagynénik, nővérek, és női szerepek és minták határozták meg identitásformálódásunk korai szakaszát. Felnőttként viszont fiús családokban élünk, fiaink születtek, mindketten „fiús anyák” vagyunk. Családjainkban mi képviseljük, visszük tovább a láthatatlan és látható női szerepeket, feladatokat. Valamilyen formában mindketten foglalkozunk a kérdéssel: hogyan él tovább bennünk a tanult női minta, hol bukkanhat fel az internalizált nőgyűlölet. Felmerült bennünk a gondolat, vajon milyen lett volna, ha lányunk születik. Az érzések vegyesek, tartalmazzák a bizonytalanságot, a félelmet, a megkönnyebbülést, és azt az elképzelést, hogy nehéz lenne nap mint nap szembesülni a fájdalmas, belsővé vált sorsmintákkal, amiket olyan nehéz felismerni és felülrni. A kérdés persze így is érvényes: vajon milyen formában adjuk, vagy nem adjuk tovább

az anyáinkon, a női mintákon, a társas közegünkön keresztül magunkba szívott mintáinkat fiúgyermekünknek?

Az internalizált nőgyűlölet átadása

Ebben a fejezetben a mizogínia átadásának különféle útjait vesszük számba: a társas-társadalmi szinteken, a kulturális meghatározottságon, az anyasággal kapcsolatos viszonyulásokon át a szülésélményeken keresztül a politikai berendezkedésig.

Az internalizált nőgyűlölet anyasággal kapcsolatos megnyilvánulásának egyik legmeggrázóbb tapasztalata, hogy milyen kevésbé készíti fel a család és a társadalom a szülőket az anyaság érzelmeinek összetettségére. Sokszor volt az az érzésünk frissen szült anyák számára tartott csoportokban, hogy egy ki nem mondott norma érvényesül a témában: „én is megszenvedtem, szenvedj te is”. Ez az elvárás a női szenvedés normalizására épül, és a női szolidaritás hiányával társul.

A patriarchális világrendhez igazodva, az anyák és nagymamák – nem feltétlenül tudatosan – átadják a női identitásról alkotott felfogásukat lányaiknak, ezzel tovább erősítve az engedelmesség, önfeláldozás és önmegtagadás normáit. S egyúttal továbbadják ezzel kapcsolatos frusztrációikat, ebből fakadó introjektált gyűlöletüket is. Ezzel a folyamattal a nőgyűlölet továbböröklődik az anya–lánya kapcsolat rejtett dinamikáin keresztül. Einhorn szerint innen ered az a belső „kritikus kórus”, amely túlnyomórészt nőkből áll, és folyamatosan ítélkezik és értékel (Einhorn, 2021), s melynek gyakori következménye az önszabotázs.

Különösen elszomorító, hogy Magyarországon a szülés élménye gyakran traumatikus tapasztalattá válik. A szülési bántalmazás, ami nem ritkán más nők, orvosok, szülésznők vagy ápolók részéről éri a szülő nőt, az intézményi nőgyűlölet egyik fájdalmas megnyilvánulása (Székely, 2022). Az elmúlt időben több kezdeményezés indult ennek felszámolására, melyek a mozgalmiság, a pszichológiai segítségnyújtás, a művészet eszközével teszik láthatóvá és témává, ezáltal változtathatóvá a jelenséget. A Mamakör Alapítvány – melynek egyik alapítója jelen tanulmány szerzője is – frissen szült anyáknak szervez csoportokat, melynek egyik felvállalt célja, hogy ezek az anyák kisközösségeket alakítva kilépjenek ebből a sokszor tudattalanul átadott körforgásból (Köhler, Terényi-Szabó és Udvardy-Mészáros, 2022). Egy másik ilyen kezdeményezés a „Hoztam e világra” YouTube-csatorna², amely egy közösségi részvételen alapuló művészeti projekt. Célja a szülészeti rendszer, a társadalom szabta anyaminták és az anyaság körüli tabuk bemutatása. Az elbeszéléseket hallgatva feltűnik, hogy milyen ritkán hangzanak el meleg, támogató, bátorító szavak, és milyen gyakori a bántó, elidegenítő, tárgyiasító bánásmód a vajúdo, vagy a gyermekágyas nők felé. Mindezek a fájó élmények további bizonyítékai annak, hogy a nőgyűlölet nemcsak szimbolikusan, hanem rendszerszinten is jelen van a mai magyar társadalomban.

² <https://www.youtube.com/@HOZTAMEVILAGRA>

Joanna Skowronska (2021) megdöbbentő példát idéz a lengyel kultúrából: egy dalt, melyben egy lány csak a munkája (traktoron ülve szántás) által válik „személlyé”. Ez a kettősség – a női munka és az emberre válás összekapcsolása – jól tükrözi, hogyan fonódnak össze a nők jogai a nemzeti narratívákkal, és hogyan vezethetnek „álomszerű egyenlőséghez”, ahol a férfi kollégák általi árulás a közös küzdelmek ellenére is megtörténhet. E példa nyomán a szerzőkben is felmerült, vajon a politikai propaganda által sugallt kommunista nőkép, a téészekben, gyárakban dolgozó munkásnők képe hogyan hatott a magyar és más szocialista országokban élő nők önazonosságára és elvárásaira, tudattalanul ható mintázatokra. Ezzel szemben a nyugati, kapitalista társadalmakban a hetvenes években még erős kulturális elvárás volt, hogy a nők tanulmányaikat és a karrierjüket háttérbe szorítva az otthonteremtéssel és a gyermekneveléssel foglalkozzanak. A nyolcvanas évektől kezdve mind a nyugati, mind a kommunista országokban jelentős változások történtek, nőtt a nők aránya a munkaerőpiacon és a felsőoktatásban (Tóth, 2010). Mindezek ellenére mára általánossá vált az a kettős társadalmi elvárás, hogy a nők egyszerre legyenek gondoskodók és sikeresek, ami gyakran vezet belső feszültséghez, büntudathoz és identitáskonfliktushoz.

Einhorn rámutat arra, hogy a terápiás csoportok is reprodukálhatják a patriarchális struktúrákat és dinamikát, amely arra készíti a nőket, hogy alávetett helyzetbe kerüljenek és elfogadást keressenek a kapcsolatokban. A nők nemcsak elszenvedői, de gyakran tudattalanul fenntartói is lehetnek a nőgyűlölő rendszereknek. Ezért különösen fontos a status quót hallgatólagosan elfogadó elméletek kritikai újragondolása.

Parkhe személyes hangvételű cikkében Sue Einhorn előadására reagálva kiemelte, hogy az segített átélnie, hogy „helye van” egy olyan diskurzusban, amely a belsővé vált nőgyűlöletet nem ellhallgatja, hanem megnevezi. Parkhe utal arra, hogy az olyan hagyományos kifejezések, mint a marathi (indiai) közmondás, „*chul ani mul*” (melynek szó szerinti jelentése: „a tűzhely és a gyermek”, szimbolikusan pedig azt jelenti, hogy egy nő akkor teljesíti be a sorsát, ha a háztartás és a gyereknevelés feladatait ellátja) meghatározó erejűek. Nem csupán a társas tudattalanban őrzött női életcélokat közvetítik, hanem egyéni belső programként is működnek, meghatározzák az önértékelést, a vágyakhoz való jogot és az ambíciók mértékét is, ezzel fenntartva a társadalmi alárendeltséget, és megkérdőjelezve egy nő személyes értékét és szándékait. (Parkhe, 2021).

A nőgyűlölet pszichoanalitikus és csoportanalitikus elméletei

A jelenség megértéséhez véleményünk szerint támpontokkal szolgálhat a pszichoanalitikus gondolkodási keret és a csoportanalitikus magyarázóelvek.

A nőgyűlölet mint kapcsolati viszonyulás leírásában visszanyúlhatunk Freud női mazochizmus koncepciójához, melyben a nőiség mint a passzivitás, önalávetés, a behódolás vágya jelenik meg (Freud, 1924). Melanie Klein, tovább lépve, a mazochizmust a korai tárgykapcsolatok és a kegyetlen, üldöző szuperegó dinamikájában értelmezte. A gyermek saját agresszív impulzusait kifelé vetíti, majd

azokat belső üldöző tárgyként éli meg, ami szorongást és büntudatot kelt. A mazochista viselkedés ennek a feszültségnek a kezelésére szolgál: az egyén önmagát teszi a büntetés tárgyává, így paradox módon kontrollt nyer a fenyegető belső hatalmakkal szemben, és biztosítja, hogy a szeretett, ugyanakkor gyűlölt tárggyal való kapcsolat fennmaradjon. A fájdalom vállalása tehát egyszerre védekezés, bűnhődés és a jóvátétel fantáziájának kifejeződése. Klein értelmezésében a mazochizmus nem pusztán destruktív jelenség, hanem adaptív is: segít integrálni az agressziót, mérsékelni a szorongást, és lehetőséget ad a büntudat reparatív átalakítására (Klein, 1952). A posztkleini és kapcsolati analitikus irányzatok a női mazochizmust már nem pusztán belső, szadisztikus szuperego-büntetésként írják le, hanem olyan komplex jelenséggé, amelyben a korai fantáziákból és büntudatból fakadó belső késztetések összekapcsolódnak a külső társadalmi és nemiszerep-elvárásokkal (Chodorow, 1978; Csabai – Erős, 1997; Borgos, 2017). A nő sokszor a kapcsolat fenntartásának érdekében vállalja az önfeláldozást vagy a szenvedést, mert belső világában a szeretett tárgy elvesztésétől fél, ugyanakkor a kultúra és a patriarchális normák is erősítik az önbüntető, alárendelődő mintázatokat (Benjamin, 1988). Így a női mazochizmus egyszerre jelenik meg mint a belső rossz tárgyhoz való hűség és jóvátétel, valamint kapcsolódási stratégia egy olyan világban, ahol a kapcsolódás ára sokszor az önállóság vagy a vágyak feladása (Benjamin, 1988). Ez az összekapcsolódás teszi érthetővé, hogy a női mazochizmus nem pusztán intrapszichés dinamika, hanem belső és külső erők kölcsönhatása, amelyben a pszichés struktúrák és a társadalmi hatalmi viszonyok szorosan összefonódnak.

A nőgyűlölet nem egyszerűen mások ellen irányul, hanem a női szubjektum belső struktúrájába is beépül. Einhorn (2021) szerint a nőgyűlölet nem önálló érzelem, hanem kulturálisan strukturált pszichés szerveződés, amely három belső rétegre bontható. A nyilvános persona az a külső énkép, amely a társadalmi elvárásoknak próbál megfelelni, különösen a férfiaknak és az anya tekintetének tükrében. De emellett ott a már emlegetett kritikus kórus, a belső bírák hangjai, jellemzően más nők (anya, testvér, barátnő) képében megformált vélemények, melyek eredete a társas tudattalanban raktározódó normák, tiltások, szégyenek, amelyek a nő viselkedését, testét, döntéseit ítélik meg. És mindemellett az Einhorn által titkos érzelmi ketrecnek nevezett érzelmi háló, mely az elfojtott düh, szégyen, vágy és agresszió belső tere, amit a társadalom elutasít, és amit így a nő maga is szégyell (Einhorn, 2021).

Női páciensekkel folytatott terápia során gyakori élmény a feszítő kettősség megjelenése: a kisebbségi érzés mellett az autonómiára, egyenértékűsége törekvés. Annak a kellemetlen érzésnek az összetettsége, hogy egyszerre zavaró, ha harciasnak, megkeseredettnek vagy bizonytalannak érzi magát, aki képtelen kiállni önmagáért vagy tisztán látni saját gondolatait, ugyanakkor annak átélése, hogy ez a zavartság, szégyen a nők alsóbbrendűségének lehetséges bizonyítéka is (Zeavin, 2021). A nők gyakran internalizálják azokat a társadalmi elvárásokat, amelyek az önmeztagság, a saját vágyak elnyomása és önmaguk alárendelésének irányába hatnak. Ugyanakkor ennek ellenkező folyamata is igaz. A nőiség megélésének társas tudattalan összetevőit az anyai gondoskodás, az apai odafordulás, a társadalmi működés és még számos csatorna alakítja, melyben az alárendelődés, az aktív agresszió elutasítása, a szexuális vágyak nyílt kifejezéséhez kötődő szégyen és a

nőgyűlölet még sokféle aspektusa mélyen beágyazott. A nőgyűlölet tehát egy strukturált, internalizált szuperegóként működik, amely nemcsak önmagával, hanem más nőkkel szemben is kemény normákat alkalmaz (Layton, 2020). Ez különösen a női barátságokban és a terápiás csoportokban válik láthatóvá: a versengés, rivalizálás és irigység gyakran az önazonosság árán is jelen van. Ennek a megnyilvánulásai lehetnek, amikor a nők önmagukat hibáztatják, más nőket elutasítanak, vagy amikor a női versengés nem konkrét, pl. pozíció megszerzésére irányuló célok, hanem az elfogadás, szeretet és figyelem megszerzéséért folyik – többnyire férfiatól (Zeavin, 2021).

A beszédaktus mint a nőgyűlölet eszköze és hordozója

A nőgyűlöletet nem csupán társadalmi attitűdként vagy érzelmi állapotként közelíthetjük meg, hanem nyelvi és performatív aktusként is érdemes vizsgálni (Harris, 2021). A beszédaktus nem pusztán információközlés, hanem olyan tett, amely képes hatást gyakorolni a világra, megerősíteni vagy éppen aláásni társadalmi viszonyokat. A nőgyűlölet gyakran beszédben történik meg, és a nyelvhasználat révén válik strukturáló erővé. A nőgyűlölő beszéd nem mindig direkt vagy nyíltan ellenséges. Gyakran burkolt, normatív, „ártatlannak” tűnő formában jelenik meg, például ironikus megjegyzések, viccek, paternalista vagy tárgyiasító kifejezések révén. Ezek a nyelvi aktusok nemcsak tükrözik a nőgyűlöletet, hanem reprodukálják és fenntartják a nők alávetettségét (Harris, 2021). A beszéd tehát nem csupán reprezentál, hanem cselekszik: létrehozza azt a társadalmi rendet, amelyben a nők alacsonyabb rendűként jelennek meg.

Harris nőgyűlöletet vizsgáló tanulmányában (2021) példaként tekint a „*silencing*” (elhallgattatás) jelenségére. Értelmezésében a nők gyakran nem pusztán nem jutnak szóhoz, hanem amikor megszólalnak, beszédük nem számít érvényesnek. Vagyis nemcsak technikai vagy fizikai értelemben vannak elhallgattatva, hanem illokúciós és perlokúciós szinten is: a beszédük nem vált ki hatást, nem fogadják el állításként, nem ismerik el performatív erejét.

Példájának mélyebb megértéséhez a nagycsoportban megjelenő női hang koncepcióját használhatjuk. Nagycsoportokon megfigyelt gyakori jelenség, hogy a nők kevesebbet szólnak hozzá, gyakrabban megszakítják őket, vagy nem reagálnak a hozzászólásaikra. A női megszólalásokhoz gyakran kapcsolódik bagatellizálás („ez csak érzés”), vagy épp a túlérzékenység vádja. Ugyanakkor a női megszólalás gyakran nemcsak a személyes szintet képviseli, hanem kollektív tudattalan pozíciókat is hordoz: a gondoskodó anya, a szenvedő áldozat vagy a szégyen hordozója. Ezekre a projekciókra a csoport gyakran erőteljesen reagál, idealizálja vagy elutasítja. Akármelyik is érvényesül, az érdemi mondandó ezáltal eltűnik, befogadhatatlan lesz. A csoportanalitikus tér különösen alkalmas e nem tudatos, társas affektusok felszínre hozatalára. A csoportban újrajátszódik a női hang elnyomása, a kompetencia megkérdőjelezése, a szövetségek és koalíciók törekvése, a nők közötti rivalizálás és irigység. Mindezek sokszor nem nyíltan, hanem burkoltan történnek: a női

megszólalásokat elkerüli a figyelem, a női vezető kérdéseit mellőzik, vagy a női tagok ironikusan kommentálják egymás megszólalásait.

Nőgyűlölet és interszekcionalitás

Az interszekcionalitás jelensége arra hívja fel a figyelmet, hogy a hatalmi struktúrák egyszerre több tengely mentén működnek. Ezek olyan társadalmi-kulturális és kommunikációs rendszerek, amelyek tudattalanul hatnak – nem észleljük, vagy ha észleljük, akkor sem kérdőjelezzük meg őket (Hopper és Weinberg, 2011). Az interszekcionalitás a társas tudattalan alapvető szerkezeti jellemzője: a különböző identitásdimenziók összefonódnak az alap- és dinamikus mátrixon keresztül, míg a traumák és a kollektív tudattalan „fekete lyukai” működési energiával látják el a csoportot. Mindezek explicit vizsgálata nélkül a csoportanalitikus munka nem tudja kezelni az elnyomás összetett formáit (Nayak, 2021).

A nőgyűlölet mentén gondolkodva szerzők kiemelik az egyéb tényezőkkel, elnyomó faktorokkal való kapcsolatát, vagyis, hogy a nőgyűlölet mindig interszekcionális. Egy fekete vagy ázsiai nő által tapasztalt nőgyűlölet nem pusztán a nemi diszkrimináció és a rasszizmus külön-külön hatásainak összeadódása, hanem egy egyedi, összetett elnyomási forma, amely az összes érintett identitás metszéspontjából ered, vagyis e két tényező együttállása súlyosabb következményekkel jár, mint a rasszizmus és a szexizmus megnyilvánulásainak összege (Nayak, 2021).

A csoporton belüli interakció során ezek a szűrők folyamatosan reprodukálódnak. Az interszekcionális identitású tagok pl. nőként és etnikai kisebbségiként egyszerre bűnbak vagy alárendelt szerepbe kerülhetnek. A csoport traumái nemcsak egy dimenzióban ismétlődnek, hanem az identitások metszetében. Hopper szerint a pszichés egyenértékűség megmutatkozása, valamint a transzgenerációs ismétlés az interszekcionális elnyomás csomópontjait jelenítik meg (Hopper és Weinberg, 2011). A társadalmi traumák (pl. népirtás, gyarmati múlt) metszetei az interszekcionális elnyomás révén a tudattalanban rögzülnek. Az interszekcionális kár nyomán elnyomott társadalmi tartalmak tudattalan „fekete lyukként” léteznek a csoportban. Nem észlelt, de működő mátrix-részek, amelyek torzítják a csoport dinamikáját. Az interszekcionalitás a nők testének tárgyiasítását, résztárgy viszonyulások sorát hozza. Példa erre a fekete, ázsiai, latin-amerikai, őslakos és roma nők tömeges kényszersterilizálása, valamint a női nemi szervek csonkítása, a mellvasalás és a klitoriszcsonkítás. Ezek a gyakorlatok, a kényszerházasságokkal és a hozományhoz kapcsolódó erőszakkal együtt, a rasszosított nőgyűlölet éles példái, amelyek mélyen beágyazódnak a társadalmi struktúrákba és a kulturális emlékezetbe (Nayak, 2021).

A társadalom mélyen beágyazott rasszista és nőgyűlölő elemei internalizálódnak, befolyásolva az egyén pszichológiai struktúráit. Donald Moss kiemeli, hogy ezek a gyűlöletek „szabványosított tárgyakat” konstruálnak és céloznak meg. A gyűlölt tárgyak ártalmas tulajdonságairól szóló tudás olyan forrásokból származik, amelyek megelőznek és felülírnak minden konkrét tapasztalatot, elsősorban megerősítő bizonyítékok gyűjtését szolgálva (Moss, 2021).

A feloldás lehetősége: dekolonizáció

A nőgyűlölet különböző társadalmi és pszichés megnyilvánulásainak áttekintése után felmerül a kérdés, hogy milyen elméleti és gyakorlati megoldások segíthetnek ezeknek a folyamatoknak a feloldásában? A pszichoterápiás gondolkodásban a csoportanalízis dekolonizációs megközelítése kínál új szempontokat a hatalom, a tudás és az identitás összefüggéseinek a megértéséhez és feldolgozásához. A dekolonizáció rámutat arra, hogy a domináns kultúrák éppúgy kisajátították és elhallgattatták a gyarmatosított népek hangját, mint ahogyan a férfiközpontú társadalom elhallgattatta a nőkét. Érdemes ugyanakkor a nőgyűlöletet nem kizárólag nemi kérdésként kezelni, hanem olyan tágabb hatalmi és kulturális működés részeként látni, amelyben a hangok elfojtása, a különbségek leértékelése és a szerepek felülről történő kijelölése strukturálisan újratermelődik. A dekolonizáció azért releváns ebben az összefüggésben, mert éppen ezeknek a rejtett, belsővé tett hatalmi mintázatoknak a feltárásához és lebontásához kínál módszertani és szemléleti keretet. A következő részben röviden kitekintünk a csoportanalízis ezen modelljére és a benne rejlő szemléletváltásra.

A csoportanalízis dekolonizációs szemlélete megkérdőjelezi a tudományterület univerzalizmusra való igényét, amely azt a feltételezést tükrözte, hogy léteznek mindenki számára érvényes igazságok. Ez a fajta „gyarmatosító gondolkodás” egy egységesen működő elmét feltételez, mely jellemzően a nyugati, fehér, középosztálybeli gondolkodás hordozója, az ettől való eltérés pedig a normálistól való eltérést jelenti, ezáltal leértékeli az ettől eltérő, pl. őslakos tudást (Blackwell, 2023). A dekolonizáció nem egy véges folyamat, világos végcélal, hanem egy folyamatos párbeszéd, egy olyan gyakorlat, amelyben a „gyarmatosító” „dekolonizáló” pozíciók reflektáltan és egyszerre jelennek meg. Nem egy kívülre vetített, hasított folyamat (ők és mi), hanem egy személyen belüli belső küzdelem is önmagunk gyarmatosító és gyarmatosított (elnyomó és elnyomott) részeivel. Reflexióba vonja a jelenlegi tudásunkat alakító elméleteket és diskurzusokat, s ezek társas tudattalanban hordozott részeit is igyekszik feltárni. A folyamat lényege, hogy ne a másikba helyezzük a különbséget, hisz az csupán az asszimiláció egy másik formájához vezethetne.

Az interszekcionalitás valódi megértése még nagyon új a rassz, az osztály és a nem összekapcsolásában és integrálásában, amelyek az identitás, elnyomás és konfliktus fő dimenziói. Ezek a dekolonizációs küzdelmek összefüggenek az elnyomó struktúrák lebontására irányuló erőfeszítésekkel (Nayak, 2021). Ez a szemléletmód így nemcsak a tágabb társadalmi elnyomásformák felismerését segíti, hanem azt is, hogy a bennünk lévő – többek között a nőgyűlöletet is fenntartó – belső elnyomó–elnyomott tendenciákat folyamatos párbeszédbe vonjuk, és ezáltal fokozatosan lebontsuk a csoportanalitikus térben.

Áttételi jelenségek a csoportban

Nancy Chodorow (1978) klasszikus munkája nyomán az anyai áttételt nem pusztán szeretetként, hanem internalizált normarendszerként értelmezzük, amely a nőiséghez kapcsolódó szégyent, lemondást, a vágy elfojtását és az autonómia megtagadását is továbbadja (Einhorn, 2021). A női szexualitással kapcsolatos viszonyulások kettősségéről már ejtettünk szót, ennek áttételi megnyilvánulásai a csoportjainkban is megjelennek. Példaként gondolhatunk arra, amikor a női csoporttagok intenzívebben, elutasítóbban reagálnak egy másik női csoporttag házasságon kívüli kapcsolatára (nem gondolsz a gyereke?), mint férfitársukéra, ahol inkább az elismerés és vágyakozás hangjai jelennek meg. A nőgyűlölet – különösen annak internalizált formája – nem kizárólag férfiak aktusa a nők ellen, hanem olyan affektív és fantáziabeli logika, amelyet a nők is hordoznak, közvetítenek és újrajátszanak, sokszor anélkül, hogy tudatában lennének (Zeavin, 2021). Ahogy az anya is – gyakran önkéntelenül – közvetíti azt az üzenetet, hogy a nőiséghez önmegtagadás, szolgálat és mások elismerésének keresése tartozik. Ez az örökség nemcsak intrapszichikusan, hanem a társas tudattalan szintjén is megjelenik: csoporthelyzetekben, különösen női közegben az anyai hang gyakran láthatatlan, elutasított vagy idealizált módon van jelen (Hopper és Weinberg, 2011).

Levine (2021) egy férfiakból álló terápiás csoport tapasztalatát írja le, ahol a nőgyűlölet nem nyílt agresszióként, hanem ironikus és lekicsinylő megjegyzések formájában jelent meg. Az áttételi dinamikák különösen erőteljesek voltak, amikor női szereplők – akár csak beszédben – tematizálódtak. Ez megerősíti, hogy a nőgyűlölet gyakran áttételes formában, rejtetten szövi át a terápiás mezőt, és különösen érzékeny beavatkozást igényel a terapeuta részéről, hogy ne váljon a megjelenő dinamikák megerősítőjévé.

Einhorn (2021) egyik példája egy – talán többünk számára ismerős – nagycsoportos jelenet: a férfi résztvevők dominálnak, a nők hallgatnak, majd amikor megszólalnak, gyakran a férfiak elismerését keresik. A női csoportvezető láthatatlan marad. Felmerül a kérdés: hol van az anya a csoportban. A csoportanalitikus áttételben a férfi vezető gyakran „apa/szerető” figurává válik, míg a női vezető alig kap áttételi jelentést. Ez a dinamika nem véletlen: a csoportmátrix maga is társadalmi struktúrák által szervezett tér, amelyben a patriarchális elrendezések újraaktiválódnak. Gyakori, hogy a férfi vezető az elme megtestesítője, míg a csoport a „test” vagy az „anya”. A női csoportvezető gyakran válik megtagadás, elutasítás, idealizálás vagy leértékelés tárgyává. Miért nem gondoljuk el úgy a női tudatot, mint az érzelem és gondolat egységét? Miért nem jelenik meg a női vezető a csoportban teljes értékű szubjektumként? – teszi fel a kérdéseket Einhorn (2021). A női vágy, autonómia és düh jogáért való küzdelem az önazonosság része. Audre Lorde (2017) szerint az erotikus nem csupán szexuális, hanem politikai dimenzió is – a nők számára gyakran tiltott. A terápiás csoport a női test, vágy, szégyen és harag kifejezésének felszabadító terévé is válhat, de csak akkor, ha a vezető és a csoporttagok tudatosan teret adnak ennek (Parkhe, 2021; Skowronska, 2021).

Az áttétel és viszontáttétel folyamatai itt nemcsak egyéni, hanem kollektív szinten is működnek: a női csoportvezető egyszerre szülőfigura, láthatatlan anya, illetve áttételi személy is. Ezek az áttételi viszonyulások gyakran nem tudatosult nőgyűlölettel telítettek (Einhorn, 2021), különösen akkor, ha a vezető kompetens, autonóm és határozott. A női vezetőt ilyenkor nemcsak leértékelik (túl érzékeny, nem elég objektív), hanem a tekintélyéhez fűződő viszony is ambivalens: egyszerre várják el, hogy gondoskodjon, és tagadják meg tőle a hatalmi pozíció legitimitását (Zeavin, 2021).

Ahogy azt korábbi fejezetekben már említettük, a nőgyűlölet sokszor a szexualitáshoz való viszonyon keresztül exponálódik (lásd Renner Erika esete). Ennek összetett dinamikájában az egyéni mozgatórugó a férfiak és nők kielégítetlen (eredendően az anya irányába táplált gyengéd és erotikus) vágyaiból fakadó frusztráció, és a vágyaknak való kiszolgáltatottság élménye (Parkhe, 2021).

A szexualitás, a vágyak frusztrálódásának, de a szelf veszélybe kerülésének is az agresszió megjelenése a következménye. Az agresszív tendenciák a másik fájdalmat okozó részeinek megsemmisítésére irányulnak, ugyanakkor ennek tiltása, az ebből fakadó büntudat és szégyen az én felé irányul, mazochisztikus formát ölthet – ezt jellemzően női megoldási mintának tekinti a közgondolkodás. A női mazochizmus tehát a szadisztikus fantáziák és a szeretett tárgy (elsősorban az anya) elleni agresszió nyomán kialakuló büntudatból és jóvátételi szükségletből fakad, kiemelve, hogy a nő az önbüntetést részben a belső szadisztikus szuperegó követeléseinek engedve, részben pedig a kapcsolat helyreállításának vágyával vállalja (Benjamin, 1988). Mindez a társas tudattalan egyes részeivel kapcsolódva különösen érvényesnek, olykor egyedül járható útnak tűnik – nem csak az egyén számára. A csoportban gyakran megfigyelhető, hogy egyes tagok – sokszor nők – saját önfeláldozásuk, szenvedésük vagy önkritikus viselkedésük révén tartják össze a közösséget, vagy csillapítják az anticsoport romboló erőit (Nitsun, 2001). Ez a dinamika párhuzamba állítható Klein depresszív pozíció koncepciójával: a büntudat és a jóvátétel keresése kollektív szintén ismétlődik meg, ahol a csoport mint „anya-tárgy” jelenik meg. A mazochisztikus viselkedés itt nem csupán az egyén belső konfliktusait tükrözi, hanem a csoport egészének szükségletét is szolgálja.

Terápiás következmények, beavatkozások

A csoportanalízis nemcsak feltárhatja ezeket a dinamikákat, hanem lehetőséget teremt azok átdolgozására is. Ehhez azonban szükséges, hogy a csoportvezetők – különösen a női vezetők – tudatosan és bátran vállalják saját pozíciójuk feltárását, megkérdőjelezését és újradefiniálását (Zeavin, 2021). A terápiás tér akkor válhat valóban gyógyítóvá, ha nemcsak az egyéni konfliktusok, hanem a társadalmi elnyomás formái is helyet kapnak benne mint feldolgozható témák (Einhorn, 2021). A női vezetők számára külön kihívás az, hogy megtartsák autoritásukat anélkül, hogy anyai, önfeláldozó vagy leuralható szerepbe szorulnának, és ezzel modellálni tudják a női hatalom, autonómia és gondoskodás integrált megélését. Ha sikerül felfedezni és

láthatóvá tenni a láthatatlant a terápiában, akár jelenség szinten rámutatva, akár a társas tudattalan érzelmek feltárásával, akkor reflektálhatóvá válnak a folyamatok, és a mátrix csomópontjai másként rendeződhetnek újra. Ebben a keretek dekolonizációs szemléletben való újragondolása, a saját „gyarmatosító” attitűdünk vizsgálata és reflexiója segíthet (Nayak, 2021). Fontos, hogy tudatában legyünk az interszekcionalitás jelenségeinek, és minél szélesebb körből merítsük értelmezéseink forrását.

A férfi (csoport)vezetőkre e tekintetben számos, a patriarchális társadalom sajátosságából adódó projekció hárul, mely természetesen az alapmátrixba ágyazottan a csoportok dinamikai mátrixába is beszivároghat. Ha ennek a tudattalan aspektusnak a feltárására törekednek, számukra szintén kihívás a feléjük irányuló autoritás projekciók azonosítása, a csoportbeli mazochisztikus tendenciák feltárása – akár saját személyük, viszonyulási módjaik megragadásán keresztül.

Társadalmi felelősség

A tanulmányban megidézett szerzők egyöntetűen kiemelik a morális felelősségünket is. Sarah Ahmed (2017) hangsúlyozza, hogy a feminista élet nem eszmerendszer, hanem gyakorlat: napi szintű döntések sorozata, amelyek során az egyén konfrontálódik a normatív renddel. A pszichoanalitikus praxisban ez azt jelenti, hogy a szakembernek nemcsak reflektálnia kell a társadalmi viszonyokra, hanem aktív szerepet kell vállalnia azok átalakításában is. Az erkölcsi fejlődés és a pszichés integritás nem képzelhető el a gyűlölet reflektív vizsgálata nélkül. Ez különösen igaz a „mi”-ként megélt közösségekre. Nem elég azt mondani, hogy „nem vagyunk gyűlölők”, ha közben a csoporthoz tartozás implikált normájaként jelenik meg egy közös ellenségkép. A hallgatás megtörésének etikai és politikai szükségessége a gyűlölet társas tudattalan aspektusainak egyik hatékony eszköze: ha nem szólalunk meg, saját elnyomásunk cinkosai maradunk (Lorde, 2017). A pszichoterápia, különösen a csoportterápia nem mentes a gyűlölet struktúráitól – a társas tudattalanban ezek újra és újra előbukkannak (Hopper és Weinberg, 2021). A pszichoterapeuta feladata nem csupán az egyéni affektusok feldolgozása, hanem a gyűlölet társas gyökereinek felismerése és tematizálása is. Csak így válhat az analitikus tér nemcsak gyógyító, hanem társadalmilag reflektív térré is.

Zárszó

A tanulmányban igyekeztünk bemutatni, hogy a nőgyűlölet nem magyarázható pusztán személyes hiányosságokkal vagy traumákkal: strukturális, történeti és kulturális gyökerű, és a patriarchális társadalmi berendezkedésből fakad. Példaként tekinthetünk a pszichoanalízis történetére, mely maga is férfiközpontú keretek között fejlődött, és sokáig nem kérdőjelezte meg a női szubjektum alávetését (Zeavin, 2021). Ebben az

értelemben a pszichoanalízis nemcsak felfedni képes a nőgyűlöletet, hanem maga is közvetítheti azt, ha nem reflektál a saját hatalmi logikáira.

A nőgyűlölet nem egyforma minden nő számára. Az interszekcionalitás figyelembe veszi, hogy a rassz, osztály, szexualitás, fogyatékoság vagy vallás tekintetében eltérő nőket eltérő formában sújtja a mizogínia (Crenshaw, 1989).

A csoportanalízis – megfelelő tudatossággal és érzékenységgel – lehetőséget nyújthat ennek feltárására és átdolgozására. Ehhez azonban szükség van arra, hogy a nők visszavegyék saját hangjukat, és hogy a terápiás térben is megjelenhessenek a nőgyűlölet nyílt és burkolt formái – nemcsak mint problémák, hanem mint kollektív pszichés örökségek, amelyeket közösen lehet újraírni.

Felhasznált irodalom

- Ahmed, S.** (2017). *Living a Feminist Life*. Durham: Duke University Press.
- Benjamin, J.** (1988). *The Bonds of Love: Psychoanalysis, Feminism, and the Problem of Domination*. New York: Pantheon Books.
- Blackwell, D.** (2023). Delolonising Group Analysis. What does it mean? *Group Analysis*, 58(1): 3–28.
- Borgos A.** (2017). Pszichoanalitikus elméletek nőiségképe Freudtól a feminista pszichoanalízisig. In: Kovács Mónika (szerk.), *Társadalmi nemek. Elméleti megközelítések és kutatási eredmények* (21–38). Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Chodorow, N.** (1978). *The Reproduction of Mothering: Psychoanalysis and the Sociology of Gender*. Berkeley: University of California Press.
- Crenshaw, K.** (1989). Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics. *University of Chicago Legal Forum*, 1989(1): 139–167.
- Csabai M. – Erős F.** (1997). *Freud titokzatos tárgya. Pszichoanalízis és női szexualitás*. Budapest: Új Mandátum.
- Einhorn, S.** (2021). From a woman's point of view: How internalized misogyny affects relationships between women. *Group Analysis*, 54(4): 481–498.
- Freud, S.** (1924). *The Economic Problem of Masochism*. In: *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, Vol. 19 (155–170). Trans. J. Strachey. In collaboration with A. Freud, A. Strachey, A. Tyson. London: Hogarth Press – Institute of Psycho-Analysis, 1961.
- Harris, J.** (2021). Misogyny and speech acts: Who gets to speak? In: D. Moss (ed.), *Hating in the First Person Plural: Psychoanalytic Essays on Racism, Homophobia, Misogyny, and Terrorism* (249–278). London: Routledge.

- Hopper, E. – Weinberg, H.** (eds.) (2011). *The Social Unconscious in Persons, Groups, and Societies: Volume 2 – Mainly Foundation Matrices*. London: Karnac Books.
- Irwin, K – King, S** (2018). A critical view of female bullying and aggression. In: K. McQueeney – A. Girgenti-Malone (eds.), *Girls, Aggression, and Intersectionality. Transforming the Discourse of „Mean Girls” in the United States* (174–194). New York: Routledge.
- Klein, M.** (1952). Some Theoretical Conclusions Regarding the Emotional Life of the Infant. In: uő, *The Writings of Melanie Klein, Volume 8: Envy and Gratitude and Other Works* (61–94). London: Hogarth Press.
- Köhler K. – Terényi-Szabó-V. – Udvardy-Mészáros Á.** (2022). Mamakör csoport: pszichológiai támogatás az anyaság alakulásának kezdeti szakaszában. *Serdülő- és gyermek-pszichoterápia*, 15(1): 111–137.
- Layton, L.** (2020). *Towards a Social Psychoanalysis: Culture, Character, and Normative Unconscious Processes*. London: Routledge.
- Levine, R.** (2021). A walk into the men’s room: A response to Sue Einhorn’s 44th Foulkes Lecture. *Group Analysis*, 54(4): 499–508.
- Lorde, A.** (2017). *Your Silence Will Not Protect You*. London: Silver Press.
- Manne, K.** (2017). *Down Girl: The Logic of Misogyny*. Oxford: Oxford University Press.
- Moss, D.** (2021). Hating in the first person plural. In: D. Moss (ed.), *Hating in the First Person Plural: Psychoanalytic Essays on Racism, Homophobia, Misogyny, and Terrorism* (17–34). London: Routledge.
- Nayak, S.** (2021). Racialized misogyny: Response to 44th Foulkes Lecture. *Group Analysis*, 54(4): 520–527.
- Nitsun, M.** (2001). Az anticsoport: destruktív erők a csoportban és azok terápiás lehetőségei. *Pszichoterápia*, 10(3): 161–167.
- Patakfalvi D.** (2025). Renner Erika: „A nőiségem nem a nemi szervemben van” – interjú. *Telex*. <https://telex.hu/eletmod/2025/04/17/renner-erika-interju-lug-nemi-szerv-aldozat> (letöltve: 2025.07.05.)
- Parkhe, S.** (2021). Chul Ani Mul: Household and misogyny. A response to ‘From a woman’s point of view: How internalized misogyny affects relationships between women’— 44th Foulkes Lecture. *Group Analysis*, 54(4): 509–515.
- Skowronska, J.** (2021). So, she is a person, after all. *Group Analysis*, 54(4): 528–533.
- Székely Zs.** (2022). *Egymás-állapot. Szüléssz nők, bábák, dülák tapasztalatai a segítő kapcsolatról*. Budapest: Oriold és Társai.
- Tóth E. Zs.** (2010). *Kádár leányai. Nők a szocialista időszakban*. Budapest: Nyitott Könyvműhely.

- Turquet, P. M.** (1975). Threats to identity in the large group. In: L. Kreeger (ed.), *The Large Group: Dynamics and Therapy* (87–144). London: Constable.
- Zeavin, E.** (2021). Misogyny in the group: Reflections on leadership, invisibility, and attack. In: D. Moss (ed.), *Hating in the First Person Plural: Psychoanalytic Essays on Racism, Homophobia, Misogyny, and Terrorism* (227–248). London: Routledge.